

PATÓCS LÁSZLÓ

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
patocslaszlo@gmail.com

EGY SZABÁLYOSABB ÉLETMŰ GENEZISE
*Referencialitás és önreflexió Tolnai Ottó Világítótorony eladó
című szövegében*

The Genesis of a More Regular Oeuvre
*Referentiality and Self-reflexion in the text Lighthouse
for sale by Ottó Tolnai*

A vizsgált Tolnai-szövegben a fiktív én párhuzamba állítható a szövegen kívüli nem fikciós énnel. A személyiségek felépítésében és a két énkonstrukció egymáshoz való viszonyulásában olyan tendenciák húzódnak meg, amelyek az említett viszonyrendszereket nem rögzített elemek egységeként határozzák meg, hanem a komponensek helyének és minőségének permanens változását, rögzíthetetlenségét feltételezik. A szöveg gyakran a két én egymáshoz közelítésére törekszik, ami által elmosódni látszik a struktúrák közötti különbség. Más esetekben pedig az ének közötti határ elválasztó funkciója, a másságuk megközelítése válik alapkérdéssé. A dolgozat tézise szerint két ellentétes megközelítési stratégia közös vonásként mindkét identitás az írás, a textualizáció révén új elemekkel bővül. Külön problémaként jelentkezik a tulajdonnév mint szubjektumjelölő, illetve identitásmeghatározó jel. A mű elbeszéléstechnikájának szembevető jege a fikciós ének az írói opus korábbi darabjai révén történő önelemzése. A motívumvilág elemeinek sűrítése, halmozása, az intertextualitás módzatai mind közrejátszanak a szöveg saját önreflexív vonulatának kialakításában.

Kulcsszavak: írói szubjektum, fikciós próza, referencialitás, asszociatív kapcsolatteremtés, társító logika, önidentifikáció.

Korántsem vállalkozik könnyű feladatra az, aki minden kétséget kizáróan egyértelművé szeretné tenni Tolnai Ottó *Világítótorony eladó* című szövegének műfaji hovatartozását. A szerző, a főszereplő és a narrátor nevének

megegyezése alapján akár önéletrásként is olvashatjuk, de a mű a narratív eljárások révén sokkal közelebb áll a fikciós prózához. Egy olyan fiktív irodalmi alkotás, amely megengedi az önéletrajz felőli megközelítést, de „ami közelebb áll a fikcióhoz, méghozzá egy olyan fikcióhoz, amelyik idővel mégiscsak szert tesz bizonyos fokú referenciális termelékenységre” (DE MAN 1997; 94–95). Akár az önéletrajz, akár a fikciós próza felől értelmezzük az említett szöveget, szembeötlően sok olyan szöveghellyel találkozunk, amely bizonyos szempontokból kielégíti mindkét kategória elvárásait. A szöveg nagyfokú referencialitása és a felkínált megfeleltetések – az írói életrajz elemei, a szereplők, a helyszínek, az irodalmi- és képzőművészeti alkotások stb. – okán az olvasás során szempontok sokasága vetődik fel, amely az írói szubjektum és a fikciós én közötti határterület síkjában hajt végre bizonyos transzformációkat. Ennek a technikának az alapja a szövegen kívül világ elemeinek beemelésén és azok fikcióvá tételén nyugszik. Tolnai Ottó *Világítótorony eladó* című műalkotása olyan textusként határozható meg, amelyben „a fiktív én egyszerre lesz párhuzamba állítható a szövegen kívüli nem fikciós énnel és mégis határozottan elválasztandó attól” (HORVÁTH 2008; 269). Fikció és valóság, önéletrajz és fiktív irodalom látszólagos dichotómiájának fölszámolása, a kettő közelítése révén a referencialitás kialakítása válik a szöveg domináns tendenciájává, s ennek köszönhetően tudjuk azonosítani azokat a fogódzókat, amelyek mentén elindulva lehetségessé válik a Tolnai-próza önreflexivitásának értelmezése. A fikcionalizált és a szövegen kívüli elemek párhuzamba állítása révén egy olyan ismeretrendszer nyílik meg az olvasó előtt, amely kétirányú tendenciát hoz létre az elemek között. Egyrészt tágitja a szöveg jelentésmezéjét és értelmezési lehetőségeit, de bizonyos értelemben egy ezzel ellentétes irányú folyamat is lejátszódik, amely révén „az élő tapasztalatot mintegy visszatekintve utólag megszerezünk, készen arra, hogy átértékelhetőnek és ideiglenesnek tartsuk a fikciótól vagy a történelemtől kölcsönzött bármely formáját” (RICOEUR 1999; 403). A Tolnai-szöveg elbeszéléstechnikájától messze nem idegen a logikailag látszólag egymástól távol elhelyezkedő dolgok asszociációs vagy valamely más technika általi közelítése, egymáshoz kapcsolása, megfeleltetése: „az egybehangzás/szét-hangzás, megfelelés és nagyívű eltérés együttese ugyancsak a legkülönfélébb műalkotás-szerkezeteken, eljárásokban és miniatűr képi alakzatokban jelentkezik. Mindennek váratlanság, feszültség, kontraszthatás, gyakran sok az eredménye” (THOMKA 2009; 158). A Tolnai-próza ezen jellemző eljárása a *Világítótorony eladó* című műben is az egyik legfontosabb szervezőelvként jelentkezik, s a kétirányú én-játék alapját képezi.

Tolnai Ottó szövegében a tulajdonnév mint szubjektumjelölő, illetve identitásmeghatározó jel több szempontból is problematizálódik. Maga a – hangsúlyoznám, Tolnai Ottó nevet viselő – narrátor észlel egyfajta distanciát név és személyiség, jelölő és jelölt fogalmai között. Az identitás említett összetevői között létező távolság a szubjektum számára nem jelent olyan gondot, amely ellen fel kellene lépnie. Személyiség és név dichotómiájának feltérképezése a helyzet tudomásulvételével zárul, a narrátor nem tesz kísérletet a távolság megszüntetésére: „a nevem és a lényem között lévő, szabad szemmel persze nem észlelhető résen besüvöltő hidegtől eredt” (TOLNAI 2010; 12). A név és személyiség között húzódó konstans távolság egyik vetületeként értelmezhető az előbbi példa, amikor a szövegben létrejövő én a tulajdonnévre mint a szubjektum értelme által nem befolyásolt, önkényes folyamatok révén szerzett járulékos elemére tekint. A szöveg narrátora a saját nevével kapcsolatos megnyilatkozásaiban a szenzibilitásnak, az érzetek vezette kognitív megközelítésnek is fontos szerepet tulajdonít. A saját névben rejlő bizonyos fokú idegenség érzékelhető ott, ahol a szubjektum önvizsgálata a névvel jelölt dimenzióra is kitekintést enged: „... vezetéknevemmel sem tudtam egészében azonosulni, egy kicsit mindig ki tudtam lesni mögüle, eredeti vezetéknevünk ugyanis a Kracsun volt” (TOLNAI 2010; 12). Az elemzés, az énvizsgálat iránya a személyiségről az említett fogalom és az azt jelölő név közötti űr felé mutat. A szövegben az a szegmens válik fontosabbá, amely megtöri a név–személyiség kettősének képlékeny, instabil, de mégis létező egységét. Az érzetek domináns jelenléte révén a név eltávolodik fogalomjellegétől és „az érzékeknek, az imaginatív és szenzuális recepciónak az érintéséből származó” (THOMKA 1994; 75) tárgy szerepet vesz föl. Az írói név és a narrátor/főszereplő neve közötti megegyezés, illetve az elbeszélő által folytonosan maga előtt görgetett megfeleléslehetőség az érzeteknek a központba állításával a név, a jelölő képes eltávolodni a jelölttől, ki tud bújni a személyiség béklyói alól. Egyes szöveghelyeken az elbeszélői én a szenzualitás síkján megnyilvánuló kapcsolatteremtés alaphelyzetéből kezd önidentifikációs gyakorlatba, amelynek alapja az érzékelés bizonyos szempontból külső elemek által determinált perspektíva. Teszi mindezt egy – szintén az érékekhez, az érzetekhez köthető – motívum, a manírfestő szövegbe emelésével: „redukált, gyengéd geometriájára nagy szükség van az expresszív tengerábrázolások ellenpontozásában, annak a bizonyos manírfestőnek a megtalálásában, akiről verseimben olykor szólni szoktam, aki valójában én magam lennék...” (TOLNAI 2010; 39)

A szöveg tudatosan és állandóan az önéletírás és a fikciós próza közötti határ eltörlésére, illetve a két szféra közelítésére vállalkozik, fokozottan igaz rá az az állítás, miszerint „a fikció és az önéletrajz közötti különbség nem vagy/vagy-szerű szembenállás, hanem eldönthetlenség” (DE MAN 1997; 95). A *Világítótorony eladó* című szövegben az elbeszélő többször is hivatkozik alteregójára, akit hozzá hasonlóan szintén Ottónak hívnak. Az elbeszélő és az alteregója közötti azonosság kérdése az alteregó–elbeszélő–szerző hármasság megfélemlítése felé irányítja a befogadást. Mindhárman írók, „irodalommal” „foglalkoznak” – a szerzői és az elbeszélői én esetében ez nem szorul különösebb magyarázatra. Az elbeszélő számára a másik alkotótársként is megjelenik, ugyanis a maga módján tevékenyen részt vesz a textuális világ kiépítésében.¹ Az írói funkció tölti be ebben az esetben azt a szervezőelvet, amely a három, egymástól távol lévő entitás közötti érintkezést garantálja. Noha az alteregóval szemben támasztott elvárás nem minden esetben teljesedik be, a hasonlóan különösebb gond nélkül behelyezkedhet az alkotó író szerepébe. Ilyen esetben az alteregó átveszi az „eredeti” író társító logikán alapuló² szövegszervezési eljárását, és az eredeti megfontolástól eltérő technika által másképp és máshova építi be az adott szövegrészt: „Ottó, mintha csak a tengerről készülne mondani valami alapvetőt, azt amit immár hetek óta várok, arról kezd mesélni, hogy egyszer meglátogatta édesapját a požarevacai börtönben” (TOLNAI 2010; 144). A narrátor az alteregóval a két entitás közötti részleges névazonosság alapján olyan kapcsolatba kerül, hogy a narrátort ért megszólítást az alteregóhoz irányított kommunikatív aktusként fogadja majd be. A kettejük neve és énje közötti határ ezeken a szöveghelyeken nem elválaszt, hanem épp ellenkezőleg, interszjektív átjárási pontokként a kapcsolatteremtés terepeként működik. Az asszociativitáson alapuló narratív azonosság a szövegben a személyest, a szubjektum immanens alkotóelemeit teszi személyközivé, vagyis kilépteti az egyikből a másikba: „valamiféleképpen egyedül velem éreztem mindig azonosnak az Ottó nevet mint olyant, ha valaki váratlanul rám szólt, váratlanul nevemet kiáltotta, mindig hátra fordultam, azt hittem, Bocskay Ottót keresik, hívják (TOLNAI 2010; 11). A digresszió, a narráció állandó széttartása, majd újbóli egyesítése sem töri meg azt a rendszert, amely az elbeszéléstechnika, a szövegkorpuszban

¹ „Ottó egyike azon 10–20 mitikus figurának, akivel magalapítottam, próbáltam volt megalapítani a magyar irodalomban Nagykanizsával szemben Ókanizsát” (TOLNAI 2010; 11).

² „Elemek felfűzésében nem a narratív logika koherenciája, hanem a társító logika érvényesül. A narrációban nem az időbeli, térbeli összefüggés, hanem egy rejtett, rendszerint irreális, érzelmi, asszociatív kapcsolatteremtés csapongása érvényesül” (THOMKA 2009; 157).

felhalmozott elemek sokasága és a fölvonultatott reminiszcenciák egymáshoz kapcsolása révén a különböző elemek közötti koherenciát adja.

A Tolnai-szöveg a szerzői funkció tekintetében is nagyon érdekes szempontokat vet föl. Paul Ricoeur esszéjét idézve „a szerzőt a szöveg létesíti, s hogy maga a szerző is az írás kijelölte és előírta jelentés terében tartózkodik” (RICOEUR 2001; 29). A vizsgált textus néhány szöveghelyén a fenti idézettel való tudatos szembehelyezkedés gesztusa figyelhető meg. Az alkotás folyamatára utaló szöveghelyeken ugyanis lépten-nyomon visszatér a szerző és az elbeszélő közti azonosság, valamint a szerzőség kérdéskörét érintő szándékolt dezorientáció kérdése. Ezekben az önidentifikációs, illetve önelfedő gesztusokban az ének közötti távolság és közelség relativizálása, a köztük lévő határ tudatos elhomályosítása mellett állandóan visszatérnek a különféle Tolnai-motívumokra történő szövegutalások.³ Tolnai Ottó az önreflexív megnyilatkozásokban vegyíti, sűríti, halmozza saját motívumvilágának elemeit és az opusát vizsgáló kritikai hangnemet, tudományos szólamot. „Noha jól ismerték ördögcérnabokrokkal, selyem- (gubó-) és csipkegyárral teljes, kibogozhatatlan, tudatosan kibogozhatatlanná vert, agyonvert világot, diffúz, heterogén technikám, váratlan rákmozgásaimat, mégsem értették miről is motyogok most tulajdonképpen” (TOLNAI 2010; 41). Az írói életműre történő önreflexióként olvasható az a szövegrész, ahol az alteregó bizonyos értelemben kezelhetőbbnek, nyugodtabbnak, letisztult stílusú írónak tűnik az elbeszélői én szemében. Paradox módon a narrátor elképzeli egy személyiséget, aki elődként, mesterként állhat az őt megalkotó író elé: „amikor ilyesmit hallottam, *Ottó a zentai cukorgyárat kezdte könyvelni*, arra gondoltam, de facto könyvet kezdett írni, mint én, jóllehet kissé szabályosabbat persze, de hát, gondoltam, miért ne lehetne nekem egy szabályosabb életművem is” (TOLNAI 2010; 15 – kiemelés T. O.). Tucatnyi példával lehetne még alátámasztani, hogy Tolnai Ottó művének domináns tendenciája a szerzői kérdéskört feszegető perspektívák összeolvasztása, az írói funkcióban rejlő lehetőségek problematizálása. A szerző helye és pozíciója rögzíthetetlené, instabillá válik, ugyanis a viszonylagos stabilitást garantáló komponensek a disszimilációt támogató narrációs technika révén

³ Lásd: „... ez a Tolnai Ottó körüli ciceronészkodásom izgalmas kalandokkal volt teljes, az igazság az, az a másik nem is nagyon érdekelt, szövegeit nem szoktam újraolvasni, sűrű, mind sűrűbb, agyonvert szövegeit nem szoktam bogozgatni, mániásan ismételtetett, elkoptatott, kifáradt téziseit unta, noha egyes motívumainak újrafelbukkanása, amilyen ez esetben a delta és a csipke volt, engem is izgalomba hozott...” (TOLNAI 2010; 38–39)

relativizálódnak, az asszociációs kapcsolódások pedig a nyilvánvaló társító szándék mellett a konstituensek közötti distanciát hangsúlyozzák. Az irodalmi alkotásban a szerző a szöveg elidegeníthetetlen részeként mintegy a szövegbe beleíródva jelenik meg, jelen esetben nem funkcióként van jelen, hanem egy másik vetületében jelenik meg a szövegben. Vagyis a szöveg maga válik azzá a helyé, „ahol a szerző megtörténik” (RICOEUR 2001; 29–30 – kiemelés tőlem).

A szövegben létrejövő én konstrukciójának és a szövegen kívüli írói énnel való szembesítésnek a vizsgálata nemcsak a név problematikáján keresztül lehetséges. A *Világítótorony eladó* című kötetben maga az alkotás, az írás folyamatának szövegbeli lenyomatainál is szerző, elbeszélő és főhős pozíciójával történő szünet nélküli játékkal találjuk szemben magunkat. A Tolnai-szöveg elbeszélői szólama a heterogén elemek társítása által olyan háttérteremt, amelyben az analogikus gondolkodás „uralkodó jelenléte biztosítja azt, hogy az asszociativitáson alapuló merész kapcsolatok minden műfajában azonos jelentőségűek legyenek” (THOMKA 2009; 157). Az önreflexív gesztusként értelmezhető szövegrészek kedvelt témája a saját írástechnikára vonatkozó megjegyzés. Az elbeszélő megnyilatkozásaiban írói módszer korlátainak körbejárása, legkülönbélebb szövegelemek szövegbe tétele, az életműbe való beépítése mellett a szövegek közötti oda-vissza járhatóság, a lezárhatatlan szöveg, az állandóan alakuló, nem logika irányította szöveg-születés gesztusait is gyakorolja. Egyszerre paródiaként és metatextusként is működő utalásokként határozhatjuk meg őket, amelyek a sűrítés, az érzetek egybemosása, az írói opus külső nézőpontból történő vizsgálata vagy esetleg egy nem irodalmi alkotás textualizálása által utalások és vonatkozások egész rendszerét nyitják meg: „...képtelen vagyok ugyanis faktografikus módszerem, csak tárgyakhoz és tényekhez kötött ars poetikám következetes be-, illetve kitartásához, olykor egy-egy apróságot minden bizonnyal fölcserélek, elvétek, összekeverek...” (TOLNAI 2010; 48). A fenti példa vallo-másjellegetben rejlő parodisztikus vonás által kölcsönzött felhang átlényegíti a szólam tartalmát, amely ezáltal „háttérbe szorítja a konfesszionális szokványos tendenciáit” (VIRÁG 2010; 59). A vallomásosság hangvételében hasonló eltérést találunk azoknál a példáknál, melyekben az elbeszélői én tömör maximákba szeretné sűríteni a Tolnai-opus vezérmotívumait. Ez a vallo-másosság tűnik föl az elbeszélői én ars poetica-szerű megnyilatkozásainak esetében is: „Mert hát végső soron mi más is lenne a tenger mint olyan, amit én itt, most is, persze kissé ironikusan, irritálóan ismételvek (szeretnék néhány embert ugyanis jobban megvadítani ebben az ügyben), mint a mű-

vészeti, politikai dogmától mentes anyaga a tiszta és nyers költészetnek?!” (TOLNAI 2010; 128).

A *Világítótorony eladó* című műben az elbeszélő az idézett Tolnai-szövegeket a valós, vagyis a művön kívüli világ elemeiként kezeli. A szövegbe emelt Tolnai-írások referencialitása valósághelyettesítő funkcióval bír: „A világhoz való viszony elhomályosításának segítségével minden szövegnek szabadságában áll kapcsolatba lépnie minden más olyan szöveggel, melyek az élőbeszéd által felmutatott körülményektől függő valóságot helyettesítik” (RICOEUR 2001; 29). A létező irodalmi szövegek ezen alkotásbeli szerepe és referenciális funkciója akkor válik igazán érdekessé, amikor egy másik, nem irodalmi alkotás referencialitása is megjelenik: „Annál is inkább, mivel a hvari csipke ismerete nélkül írtam volt meg később Agyonvert csipke című kötetem is, igen, a hvari agávécipke ismeretében mennyivel jobban tudtam volna az Adriához kötni, csomózni azt a kötetem is” (TOLNAI 2010; 114). Bizonyos értelemben a hvari csipke válik az agyonvert csipke című kötet „architextusává.” Az önreflexió egy másik formájaként értelmezhető azon eljárás, amely során egy fiktív szöveg címének generálása játszódik le. Ilyenkor a textuális genezis a szöveg valóságának síkjából vett elemek segítségével egy fikción belüli (még nem létező) szöveg lehetséges paraméterei konstituálódnak meg: „(igen, akár elképzelhető lenne egy ilyen című szemináriumi dolgozat is: *Pascal és Nietzsche szakadéka*)” (TOLNAI 2010; 25–26). A szöveggel, a lehetséges szövegvilágokkal való játék megnyitja az értelmezést az újramondhatóság, ismételhetőség kérdései felé. A választott beszéd- és nyelvi pozíció kedvez az egymásba játszásoknak és az átmeneti pozíciók illékonyasága hangsúlyozásának, ebből kifolyólag Tolnai Ottó szövegében nem pusztán az idézetek, a szövegtörédek, a motívumok egymás mellé illesztése játszódik le, az említett elemekből szerveződő történetmondás az opus egyetlen hatalmas korpusszá transzformálása felé mutat.

Kiadás

TOLNAI Ottó (2010): *Világítótorony eladó*. zEtna–Basiliscus, Zenta

Irodalom

DE MAN, Paul (1997): Az önéletrajz mint arcrongálás. *Pompeji* 23, 93–107.

HORVÁTH Csaba (2008): *Én/regény*. Az írói szubjektum és a szerzői referencialitás a kortárs magyar regényben. = Mekis D. János–Z. Varga Zoltán (szerk.): *Írott és*

olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai. L'Harmattan–Pécsi Tudományegyetem, 267–276.

RICOEUR, Paul (1999): Az én és az elbeszélte azonosság. = P. R.: Válogatott irodalomelméleti tanulmányok. Szerk. és válogatta: Szegedy-Maszák Mihály. Osiris Kiadó, Bp., 373–411.

RICOEUR, Paul (2001): Mi a szöveg? = Dobos István (szerk.): Olvasáselméletek. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 26–42.

THOMKA Beáta (1994): Tolnai Ottó. Kalligram, Pozsony

THOMKA Beáta (2009): Egy Tolnai-metafora visszavezetése. = T. B.: Déli témák. zEtna, 152–161.

VIRÁG Zoltán (2010): Az azúr enciklopédistája. = V. Z.: A szomszédság kapui. zEtna–Basiliscus, Zenta, 54–67.

THE GENESIS OF A MORE REGULAR OEUVRE
*Referentiality and Self-reflexion in the text Lighthouse
for sale by Ottó Tolnai*

In the text by Tolnai which I studied, the fictitious self can be paralleled with the non-fictitious self outside of the text. In the relationship between the two self-concepts there are tendencies which define the system of relations not as a unity of rigid elements but presuppose a permanent change of place and quantity, that is, instability of its components. The text frequently makes an attempt at bringing the two selves closer to each other, which seems to blur the differences between the structures. In other cases the dividing function of the demarcation-line between the selves or the approach to their unlikeness is the thing that becomes the basic issue. According to the proposal of the paper, as a common feature of the two opposite strategies of approach, both identities expand with new elements through writing and textualization. The proper name as subject or identity marker presents itself as a special problem. A conspicuous characteristic of the work is self-analysis through earlier pieces of the writer's opus. Condensation and accumulation of motifs and the modes of intertextuality all combine in developing the self-reflexive tendency of the text.

Keywords: fictional prose, referentiality, creating associative contacts, associative logic, self-identification.